

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА**

(повне найменування вищого навчального закладу)

ІНІ «ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ»

(назва факультету)

(повна назва кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (роботи)

БАКАЛАВРА

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему

укр. Поріг згасання магнетронного розряду за тиском робочого газу

анг. Threshold of magnetron discharge extinction with respect to working
gas pressure

Виконав: студент 4 курсу навчання
за ОПП бакалавр
спеціальності 105 Прикладна фізика та
наноматеріали
освітня програма: Прикладна фізика

Кіріченко О.А.

(прізвище та ініціали)

(особистий підпис)

Керівник д.ф.-м. наук., проф.Зиков О.В.

(прізвище та ініціали)

(особистий підпис)

Рецензент канд. ф. -м. наук, доц. Серeda І.М

(прізвище та ініціали)

(особистий підпис)

Харків – 2024 рік

Анотація

Представлено результати експериментальних досліджень стаціонарних режимів, порогів згасання магнетронного розряду з керованим за величиною і топологією магнітним полем.

На основі просторово-усередненої моделі газового розряду з об'ємною іонізацією, адаптованої для МР, розглянуто фізичні механізми процесів, які визначають характеристики планарного магнетрона.

Ключові слова: магнетронний розряд, топологія магнітного поля, поріг згасання.

Abstract

The results of experimental studies of stationary regimes, extinction thresholds of a magnetron discharge with a controlled magnetic field in magnitude and topology are presented.

On the basis of the spatially averaged model of a gas discharge with volume ionization, adapted for magnetron discharge, the physical mechanisms of the processes that determine the characteristics of a planar magnetron are considered.

Keywords: magnetron discharge, topology of the magnetic field, extinction threshold.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА КЛАСТЕРНА	
ІОННО-ПЛАЗМОВА СИСТЕМА.....	8
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	12
РОЗДІЛ 3. ПРОСТОРОВО-УСЕРЕДНЕНА МОДЕЛЬ	
ПЛАНАРНОГО МАГНЕТРОННОГО РОЗРЯДУ.....	18
РОЗДІЛ 4. ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ.	
ПОРІВНЯННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДАНИХ З ТЕОРІЄЮ.....	27
ВИСНОВКИ.....	31
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	32

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ

ІПС	іонно-плазмова система
МРС	магнетронна розпорошувальна система
КІПС	кластерна іонно-плазмова система
СЛМП	силові лінії магнітного поля
ВАХ	вольт-амперна характеристика
ДП	джерело плазми
J_i, J_e і J_n	потоки іонів, електронів і нейтралів, відповідно
e	заряд електрона, Кл
U_p	потенціал плазми, В
T_e	електронна температура, еВ
v_e	швидкість електронів, м/сек
U	напруга розряду, В
I_p	струм розряду у зовнішньому ланцюгу, А
I_i, I_e	струми іонів та електронів, що утворилися в плазмі, А
ε_c	непружні втрати електронів при утворенні іон-електронної пари
γ_{eff}	ефективний коефіцієнт вторинної іон-електронної емісії, що враховує, що частина γ - електронів повертається на катод уздовж магнітних силових ліній ($\gamma_{eff} = \gamma\chi$)
z	енергетична ціна іона, еВ

ВСТУП

Магнетронні розпорошувальні системи (МРС) є простим і ефективним інструментом для нанесення тонких плівок та функціональних покриттів. На теперішній час отримано параметри МРС, такі як висока відносна потужність на мішені, що розпорошується, низький тиск робочого газу ($p < 1 \text{ мТорр}$), що дозволили досягти швидкості нанесення покриттів (більше 10 мкм/год), порівнянні з вакуумно-дуговим методом, а щодо якості отриманих плівок, через відсутність краплинної фази, перевершити цей метод [1-4]. Одночасне зниження робочого тиску і підвищення відносної потужності розпорошення мішені дозволяє зменшити кількість домішок, формувати плівки з стискаючими напруженнями з частково іонізованого матеріалу мішені і проводити технологічний процес у режимі руху частинок без зіткнень з атомами робочого газу на великих відстанях від магнетрона (більше 30 см) і, відповідно, на великих площах [5]. Як показали дослідження, знизити робочий тиск МРС можна декількома способами [6]:

- збільшувати напруженість магнітного поля,
- покращувати утримання плазми, оптимізуючи конфігурацію магнітних силових ліній,
- збільшувати геометричний розмір області активної іонізації робочого газу,
- використовувати мішень з канавками або у формі порожнього катода,
- використовувати МРС з двома або чотирма магнетронами, що формують в робочій камері замкнуту магнітну конфігурацію.

Разом з тим, на теперішній час однозначно не встановлено фізичні причини і загальні закономірності існування порогу згасання магнетронного розряду (МР) або переходу з плазмового в режим з анодним шаром при низьких тисках робочого газу.

Більшість експериментальних і теоретичних робіт присвячені вивченню і поясненню вольт-амперних характеристик МР на основі розрахунків

просторових розподілів потенціалу, густини та величини струмів заряджених частинок, температури електронів [6,7]. Однак для розрядів з об'ємною іонізацією в квазінейтральній плазмі просторово-усереднені моделі дають наглядну інтерпретацію інтегральних характеристик: залежностей розрядного струму від потужності, тиску робочого газу та геометричних розмірів [7,8].

В дипломній роботі представлено огляд експериментальних і теоретичних робіт, щодо дослідження стаціонарних режимів, порогів згасання планарного магнетронного розряду за величиною і топологією магнітного поля та з різними конфігураціями анода. На основі просторово-усередненої моделі газового розряду з об'ємною іонізацією, адаптованої для МР, розглянуто фізичні механізми процесів, які визначають характеристики планарного магнетрона.

РОЗДІЛ 1

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА КЛАСТЕРНА ІОННО_ПЛАЗМОВА СИСТЕМА

Дослідження магнетронного розряду проводилися на експериментальній кластерній технологічній установці, обладнаній магнетронною розпорошувальною системою (MPC) [9], яка представлена на рис.1.

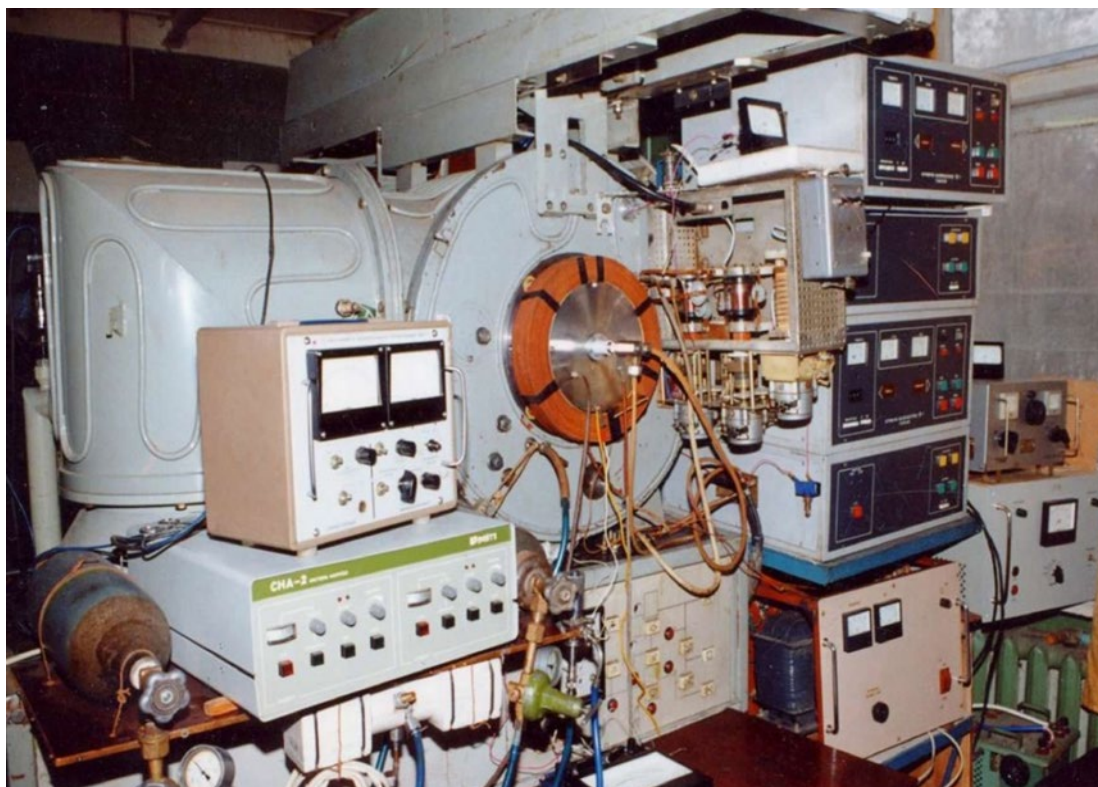

Рис.1. Зовнішній вигляд кластерної іонно- плазмової ситеми з планарним магнетроном.

Принципова схема установки наведена на рис.2. Установка складається з циліндричної вакуумної камери діаметром 700 мм і довжиною 700 мм, яка відкачується дифузійним і механічним насосами до остаточного тиску 1×10^{-5} Торр. Робочий газ (у всіх експериментах — аргон) подавався в робочу камеру.

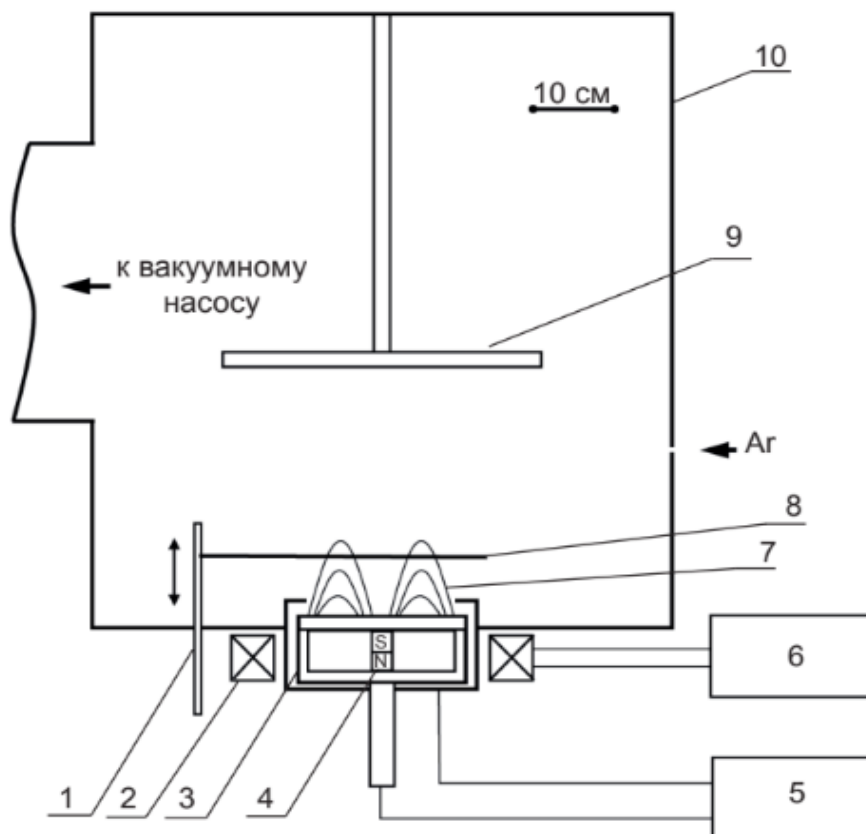

Рис.2. Принципова схема експериментальної установки. 1 - утримувач рухомого сітчатого аноду; 2 — соленоїд зовнішнього магнітного поля, 3 — магнетрон, 4 — постійний магніт, 5 — блок живлення магнетрона, 6 — блок живлення соленоїда, 7 — силові лінії магнітного поля, 8 — сітчатий анод, 9 — столик для зразків, 10 — вакуумна камера.

Планарний магнетрон з алюмінієвою мішенню — катодом діаметром 170 мм і товщиною 10 мм (рис.3), був встановлений на торці вакуумної камери. Анодом магнетрона був кільцевий нерухомий електрод, прикріплений до вакуумної камери, або допоміжний рухомий електрод діаметром 300 мм, виготовлений з нержавіючої сталеві сітки з розміром комірки 1 мм і прозорістю 70%. Електроживлення магнетрона здійснювалося від блока живлення постійного струму потужністю до 6 кВт, обладнаного системою гашення дуги.

Рис.3. Зовнішній вигляд газорозрядного магнетрону

Магнітна система магнетрона складалася з зовнішнього соленоїда і центрального змінного постійного магніту, який забезпечував напруженість магнітного поля на поверхні мішені. Величина струму соленоїда змінювалася в межах від 0 до 10 А. Топологія магнітних силових ліній (МСЛ) та розподіл напруженості магнітного поля розраховувалися за допомогою програми "MagCAD 2.3.4" [21]. Результати розрахунків представлені на рис. 4 для різних струмів соленоїда. З рисунка видно, що залежно від конфігурації МСЛ, визначеної співвідношенням напруженості магнітного поля, створеного центральним магнітом та зовнішнім соленоїдом, реалізується три типи магнетронного розряду [10]:

- несбалансований магнетрон І типу, рис. 2а ($H_{pm} = 1,5 \text{ кЕ}$, $I_c < 2 \text{ А}$), реалізується, коли значна частина МСЛ, які виходять з центру катода, повертаються на анод або стінки вакуумної камери;
- збалансований магнетрон, рис. 2б ($H_{pm} = 1,5 \text{ кЕ}$, $I_c = (2,5-3) \text{ А}$), коли майже всі МСЛ, які виходять з центру катода, також повертаються на катод;

- несбалансований магнетрон II типу, рис. 2в ($H_{pm} = 1,5$ кЕ, $I_c > 3$ А), коли значна частина МСЛ, які починаються з периферії мішені, ідуть на столик (9) або на стінки робочої камери (10).

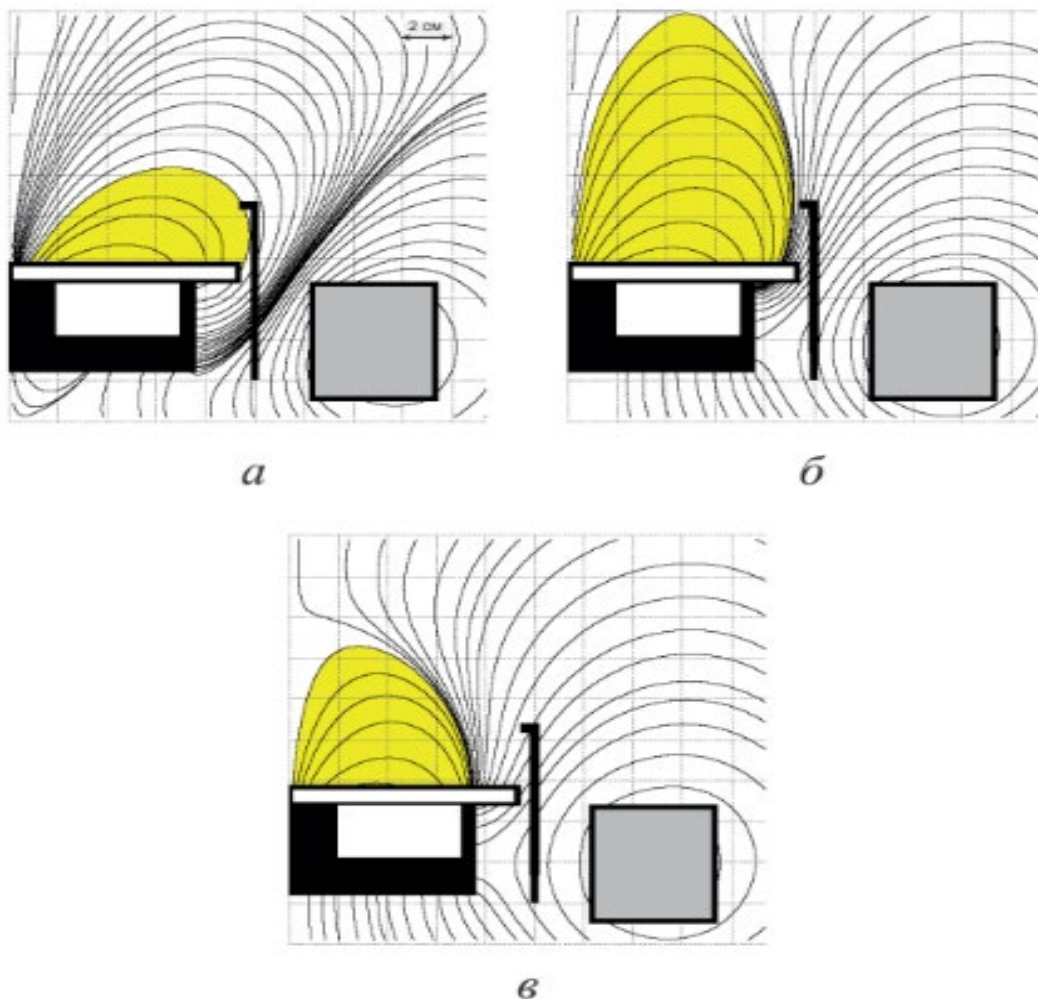

Рис. 4. Топологія магнітних силових ліній при $H_{pm} = 1,5$ кЕ; а — несбалансований магнетрон першого типу ($I_c = 1$ А, $d = 4,5$ см); б — збалансований магнетрон ($I_c = 3$ А, $d = 18$ см); в — несбалансований магнетрон другого типу ($I_c = 8$ А, $d = 7$ см).

РОЗДІЛ 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Як показали експериментальні дослідження, при зміні топології МСЛ та напруженості магнітного поля суттєво змінюються основні характеристики магнетронного розряду: вольт-амперна характеристика (ВАХ) та область існування магнетронного розряду за тиском робочого газу, тобто мінімальний тиск згасання p_{ign} . На рис. 5 представлені ВАХ збалансованого магнетрона при різних тисках робочого газу.

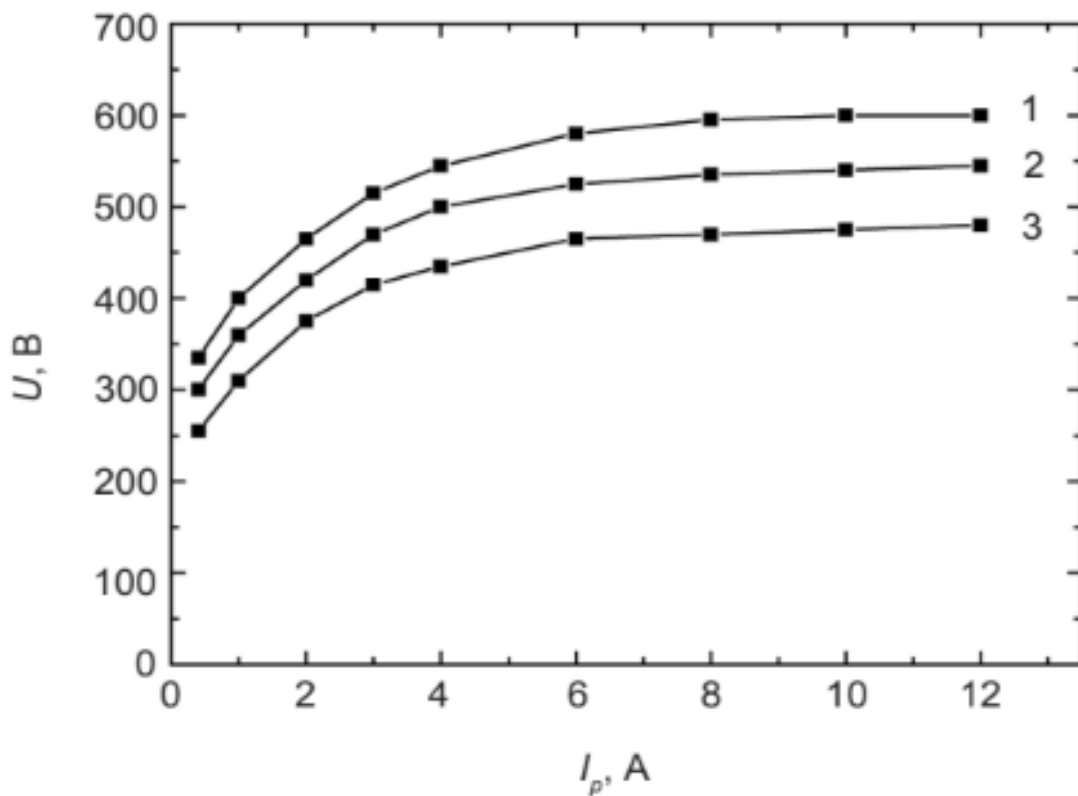

Рис. 5. Вольт-амперна характеристика (ВАХ) магнетронного розряду при різному тиску робочого газу (аргон): 1 — $p = 5 \cdot 10^{-4}$ Торр, 2 — $p = 6 \cdot 10^{-4}$ Торр, 3 — $p = 7 \cdot 10^{-4}$ Торр.

На рисунку 6 наведено залежності напруги розряду U від тиску робочого газу для розрядного струму $I = (4; 8)$ А збалансованого магнетрона. Як впливає з графіків на рис.6, при зниженні тиску напруга на розряді зростає, і при тиску нижче певного критичного значення p_{ign} магнетронний розряд не

може існувати. Експерименти показали, що величина p_{ign} суттєво залежить від топології МСЛ, яка визначається струмом соленоїда (рис. 4).

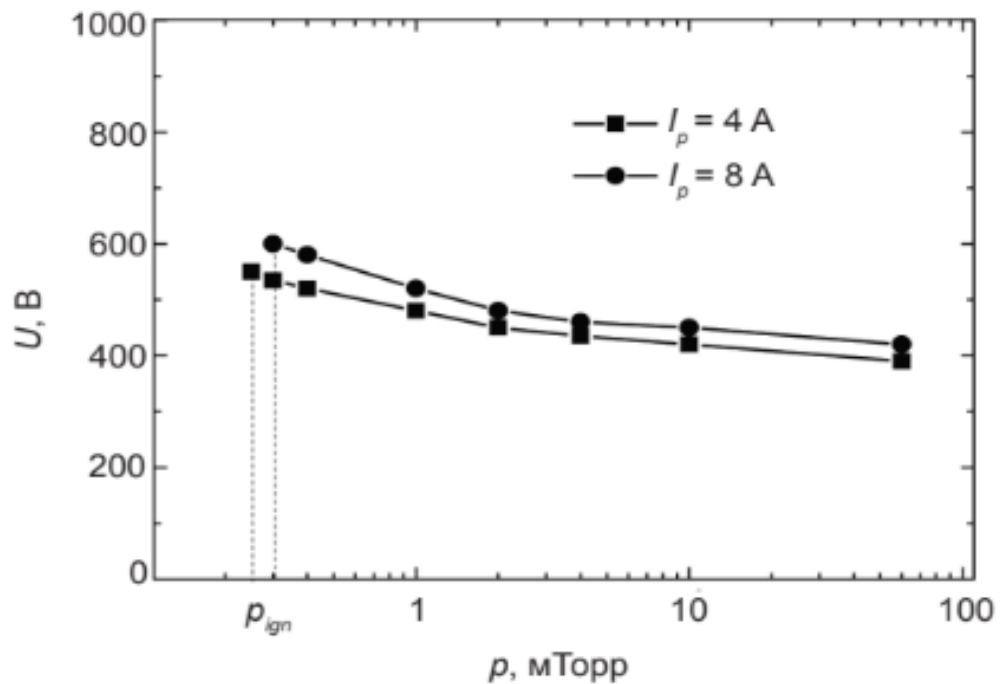

Рис. 6. Залежність напруги на розряді U від тиску робочого газу при різних розрядних струмах.

На рис.7 наведена залежність p_{ign} від струму зовнішнього соленоїда I_s для двох значень напруженості магнітного поля центрального магніту. Мінімальне p_{ign} спостерігалось для збалансованого магнетрона (рис. 4б) і зменшувалося зі зростанням напруженості поля центрального постійного магніту. Аналогічна залежність була виявлена в магнетронному розряді з двома соленоїдами у роботі [11].

Як видно з рисунка, зміна топології МСЛ порівняно з топологією збалансованого магнетрона призводить до суттєвого зростання мінімального тиску для існування магнетронного розряду.

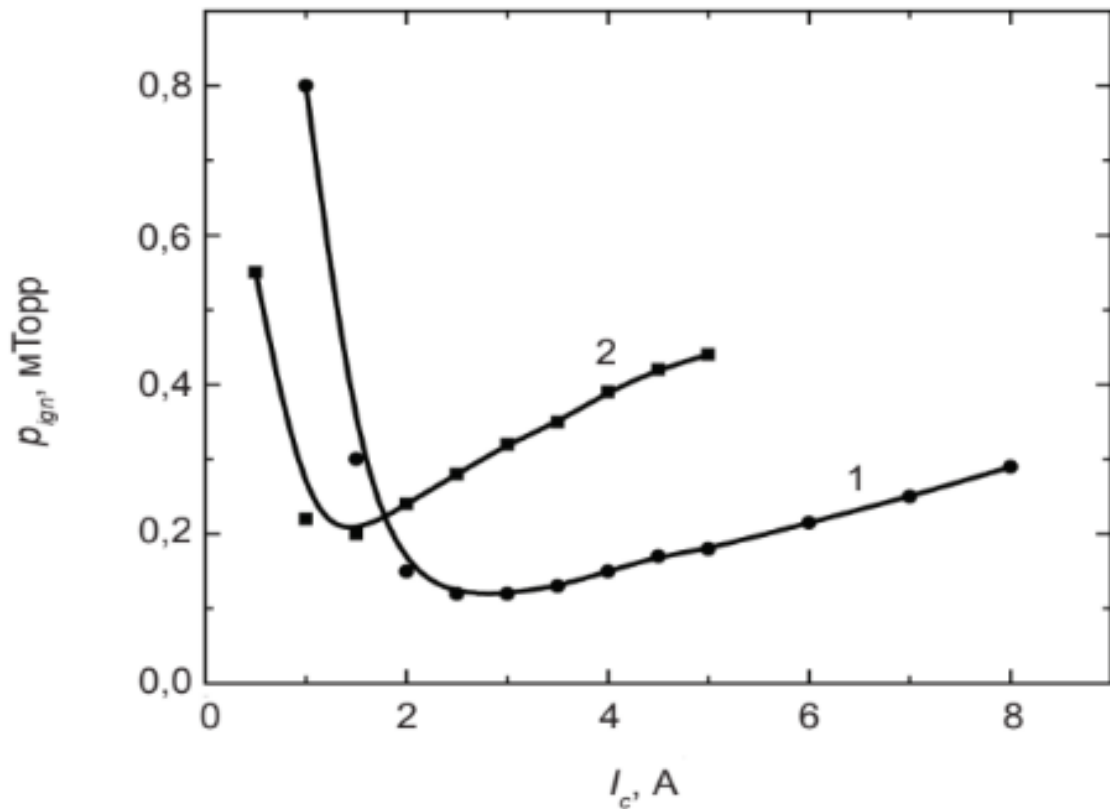

Рис. 7. Залежність тиску запалювання p_{ign} магнетронного розряду від тока зовнішнього соленоїда I_c при різних значеннях напруженості магнітного поля центрального магніту. 1 — $H_{pm} = 1,5$ кЭ, 2 — $H_{pm} = 1,0$ кЕ.

Для того, щоб зрозуміти фізичні причини цього явища, будемо використовувати, аналогічно до роботи [6], поняття іонізаційної пастки, обмеженої дугами силових ліній магнітного поля, що подвійно перетинають катод (рис. 8), причому напруженість магнітного поля відповідає умові замагніченню електронів $r_L < h$, де r_L — ларморівський радіус електронів, h — відстань до анода.

Аналіз топології МСЛ, наведеної на рис.4, показує, що для збалансованого магнетрона висота іонізаційної пастки d_i максимальна для випадку збалансованого магнетрона і зменшується як при збільшенні, так і при зменшенні струму соленоїда. Це дозволяє зробити припущення, що саме розмір області іонізації визначає мінімальний тиск для існування магнетронного розряду.

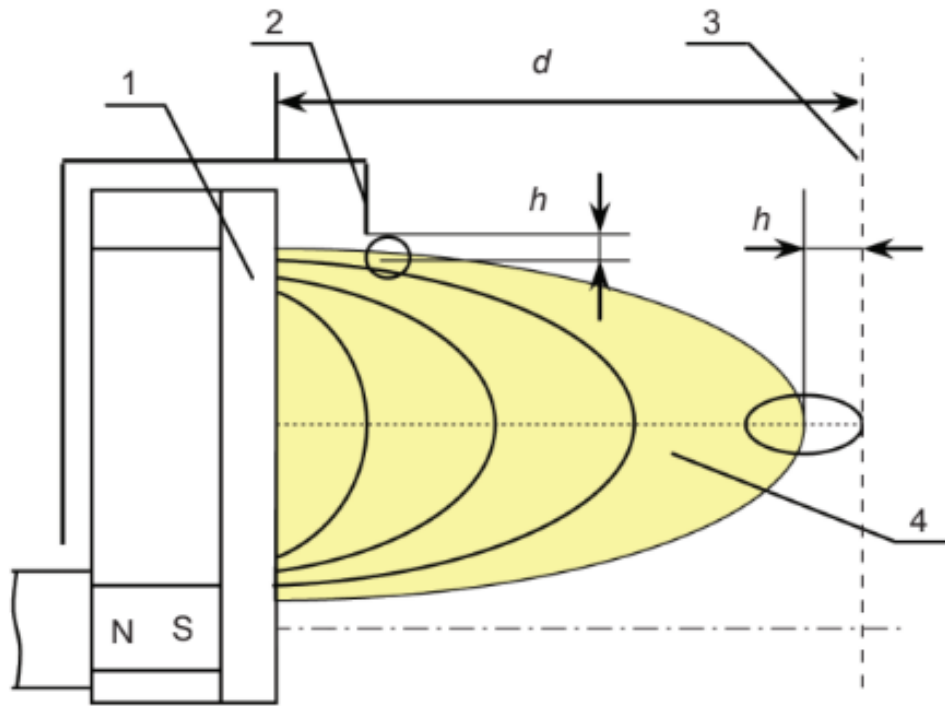

Рис. 8. Принципова схема іонізаційної пастки магнетронного розряду.

1 — катод-мішень, 2 — нерухомий анод, 3 — рухливий анод-сітка, 4 — іонізаційна пастка.

Для перевірки альтернативним методом впливу розміру іонізаційної пастки на тиск погасання магнетронного розряду були проведені наступні експерименти. У робочій камері установки був змонтований рухливий анод 1, виготовлений із нержавіючої сітки діаметром 300 мм, який обмежує відстань між катодом і анодною сіткою без спотворення топології магнітного поля (рис. 4, 6). Для збалансованого магнетрона були проведені вимірювання p_{ign} при зміні величини d .

Результати вимірювань $p_{ign}(d)$ представлені на рис.9 у логарифмічному масштабі. На цьому ж рисунку показано аналогічні результати, що демонструють взаємозв'язок мінімального тиску для існування магнетронного розряду від топології МСЛ. При цьому тиск p_{ign} вимірювався експериментально (див. рисунок 5), а розмір іонізаційної пастки d визначався за допомогою математичного моделювання просторового розподілу магнітного поля (див. рис. 4).

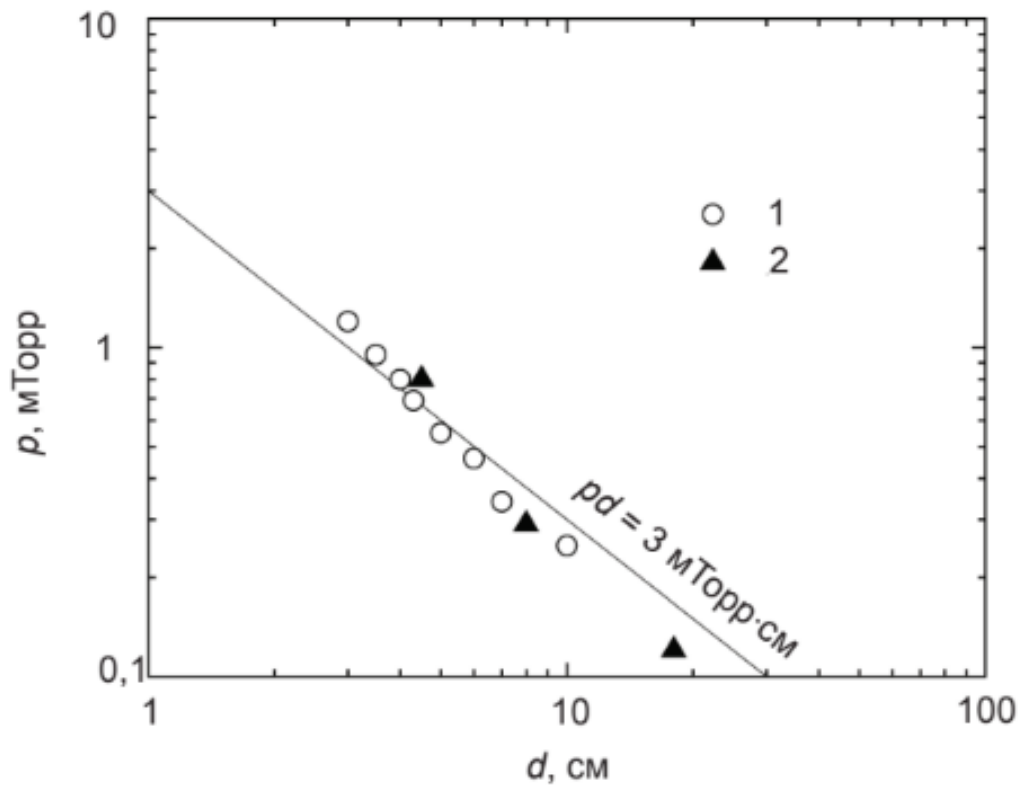

Рис. 9. Залежності тиску робочого газу p при згасанні магнетронного розряду від відстані мішень/катод – сітка/анод (1) та висоти арок МСЛ (2), згідно з розрахунками топології МСЛ.

Як видно з наведених графіків, всі наведені точки достатньо добре лягають на пряму, що відповідає співвідношенню $p_{ign} \cdot d = (3 \pm 0,6) \text{ мТорр} \cdot \text{см}$. Зазначимо, що при наявності анодної сітки на відстані d менше 5 см і зниженні тиску нижче p_{ign} , розряд не згасав, а переходив у високовольтний слаботочний режим (див. рис. 10) з анодним шаром. На відміну від плазмового режиму магнетронного розряду, коли основне падіння потенціалу зосереджено поблизу катода, у вивоковольтному режимі падіння потенціалу має місце поблизу аноду. В нашому експериментальному пристрої при наявності анодної сітки перехід МР у режим з прианодним шаром відбувався стрибкоподібно при $pd \approx 3 \text{ мТорр} \cdot \text{см}$. При відстані d більш ніж 5 см и тиску нижче p_{ign} розряд не запалювався ні при яких напругах.

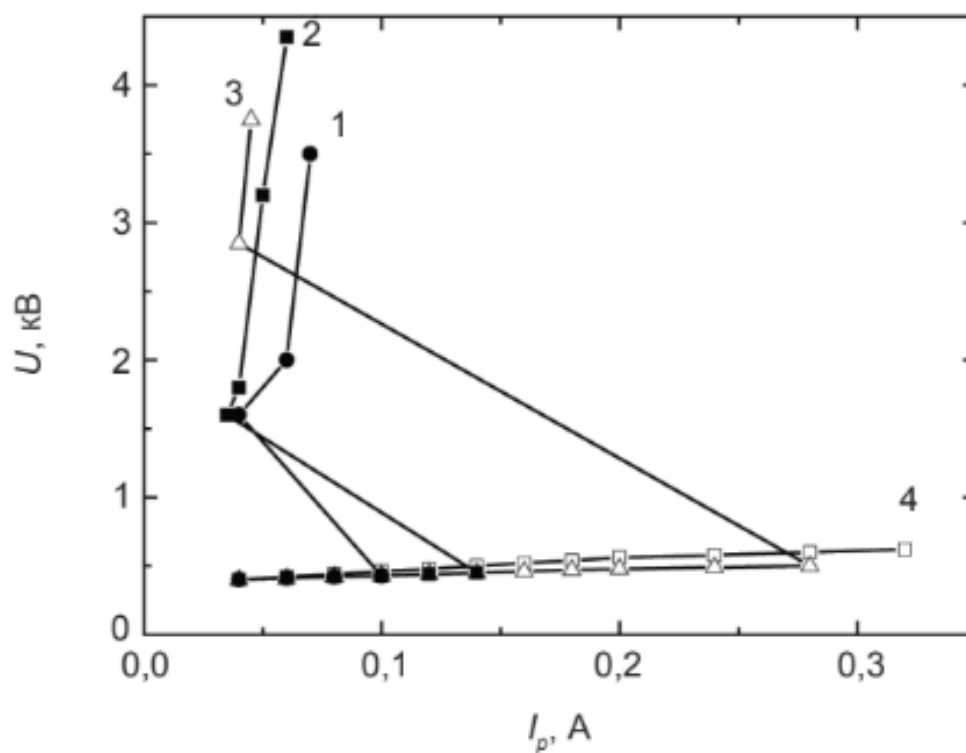

Рис. 10. Вольт-амперна характеристика (ВАХ) магнетронного розряду з анодом-сіткою ($d = 4$ см) за наявності двох режимів при різних тисках аргону: 1 — $p = 6 \cdot 10^{-4}$ Torr, 2 — $p = 7 \cdot 10^{-4}$ Torr, 3 — $p = 8 \cdot 10^{-4}$ Torr, 4 — $p = 9 \cdot 10^{-4}$ Torr.

РОЗДІЛ 3

ПРОСТОРОВО-УСЕРЕДНЕНА МОДЕЛЬ ПЛАНАРНОГО МАГНЕТРОННОГО РОЗРЯДУ

Найпростішу модель магнетронного розряду, що ґрунтується на рівнянні балансу енергій первинних γ -електронів, вибитих з поверхні катода в результаті іонної бомбардування, представлено в книзі Лібермана [7]. Згідно з моделлю, іонізація робочого газу відбувається лише γ -електронами, і напруга на розряді U визначається виразом:

$$eU = \varepsilon_{cy} / \gamma_{eff},$$

де ε_{cy} - неупругі втрати γ -електронів при утворенні іон-електронної пари, γ_{eff} - ефективний коефіцієнт вторинної іон-електронної емісії, який враховує, що частина γ -електронів повертається на катод уздовж магнітних силових ліній. Зазвичай для визначення γ_{eff} використовують вираз $\gamma_{eff} = \gamma\chi$, де γ - коефіцієнт вторинної іонно-електронної емісії, визначений матеріалом мішені, а $\chi < 0,5$ - коефіцієнт захоплення γ -електронів у плазмі, що залежить від тиску, напруженості магнітного поля, конфігурації магнітних силових ліній, шорсткості поверхні катода.

У рамках цієї моделі ВАХ магнетронного розряду має стабілітронний характер, тобто напруга на розряді U не залежить від розрядного струму I_p . Однак, експерименти показують, що тенденція до насичення ВАХ спостерігається лише при відносно великих розрядних струмах (для нашого експериментального пристрою $I_p > 8A$). У початковому етапі розряду U значно залежить від розрядного струму.

Для уточнення цієї залежності при малих розрядних струмах були проведені додаткові дослідження початкового відрізка ВАХ. На рис.11 представлені виміряні ВАХ у півлогарифмічному масштабі, у режимах, аналогічних, до ВАХ на рис.5.

Як впливає з рис.11, характер ВАХ при $I_p < 1A$ також має "стабілітронний" характер. При $0,8A < I_p < 8A$ існує перехідний відрізок, коли $U=f(I_p)$, а при $I_p > 8A$ напруга на розряді виходить на насичення. При зниженні робочого тиску U зростає, а форма ВАХ якісно не змінюється.

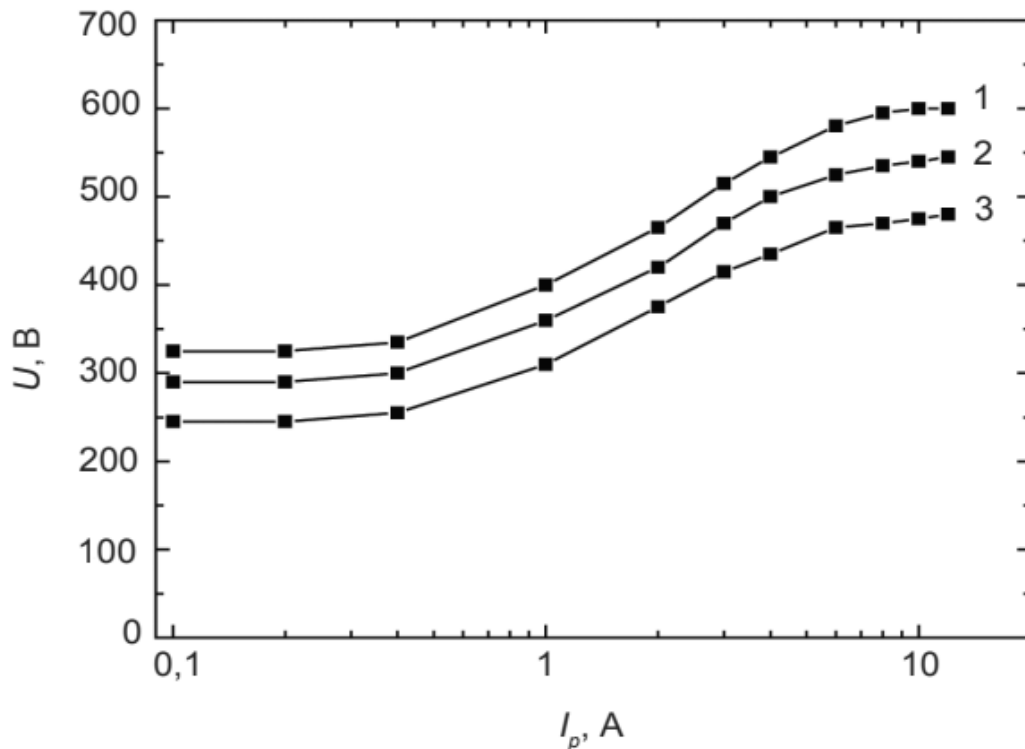

Рис.11. Вольт-амперна характеристика (ВАХ) магнетронного розряду в напівлогарифмічному масштабі при різних тисках аргону:

1 — $p = 5 \cdot 10^{-4} \text{ Torr}$, 2 — $p = 6 \cdot 10^{-4} \text{ Torr}$, 3 — $p = 7 \cdot 10^{-4} \text{ Torr}$.

Для пояснення цих експериментальних даних вищеописана просторово-усереднена модель магнетронного розряду була удосконалена. Принципово новим у моделі є твердження, що іонізація робочого газу в МР відбувається як первинними високоенергетичними γ -електронами ($\epsilon_\gamma > I$), захопленими в іонізаційну пастку 4 (рис.8) і які коливаються вздовж магнітних силових ліній, так і вторинними низькоенергетичними плазовими електронами (р-електронами), народженими в об'ємі плазми.

Основні положення моделі:

- Об'єм плазми іонізаційної пастки V обмежений катодом-мішенню площею S_i , яка бомбардується іонами, і арками силових ліній магнітного поля висотою d_i , що подвійно перетинають катод, $V \approx S_i d_i$. Максимальне значення $d_i = d$ обмежується МСЛ, що йде на анод (рис. 8).
- Довжина вільного пробігу іонів λ_i більше характерних розмірів іонізаційної пастки $\lambda_i > d_i$, що визначає верхній предел застосовності моделі за тиском робочого газу.
- Функція розподілу за енергіями р-електронів вважається максвеллівською, з відповідною рівноважною електронною температурою T_e . Енергія γ -електронів $\varepsilon_\gamma \approx eU_k \gg I$, де U_k — падіння потенціалу катода, I — енергія іонізації робочого газу.
- Густина γ -електронів n_γ та р-електронів n_p вважаються постійними за об'ємом іонізаційної пастки, а густина іонів $n_i \approx n_\gamma + n_p$.
- У плазмі має місце аномальна рухливість електронів в магнітному полі. Тому швидкість виходу електронів з плазми обмежується швидкістю виходу іонів v_i , яка відповідає критерію Бома $v_i \approx (T_e / M_i)^{1/2}$.
- Константа швидкості іонізації електронами K_i апроксимується рівнянням Арреніуса $K_i = K_0 \cdot \exp(-I/\varepsilon_e)$, де $K_0 = \text{const}$. Для р-електронів $\varepsilon_e = T_e$, а для γ -електронів ($\varepsilon_\gamma \gg I$) швидкість іонізації визначається K_0 .

За основними наближеннями наведена модель близька до "глобальної" просторово усередненої моделі ВЧ індукційного розряду та моделі магнетронного розряду, що представлені в роботах [6, 8]. Однак у нашій моделі електрони розділені на дві групи з різними властивостями. Причиною врахування у моделі двох груп електронів є суттєва різниця в енергетичній вартості іона для р- та γ -електронів.

Енергетична ціна іона є інтегральною характеристикою плазми, що залежить від функції розподілу електронів за енергіями, і сумується з втратами енергії первинного електрона при неупругих та упругих зіткненнях з

атомами під час утворення одного іона ε_c та затратами енергії ε_k на вивід утвореної іон-електронної пари на межу плазми.

На рис.12 наведені використані в моделі величини затрат енергії на утворення та вивід іон-електронної пари в залежності від електронної температури. Усі величини нормовані на енергію іонізації. У подальших розрахунках ми будемо використовувати безрозмірну енергію $\varepsilon' = \varepsilon/I$ та безрозмірну температуру електронів $\tau = T_e/I$.

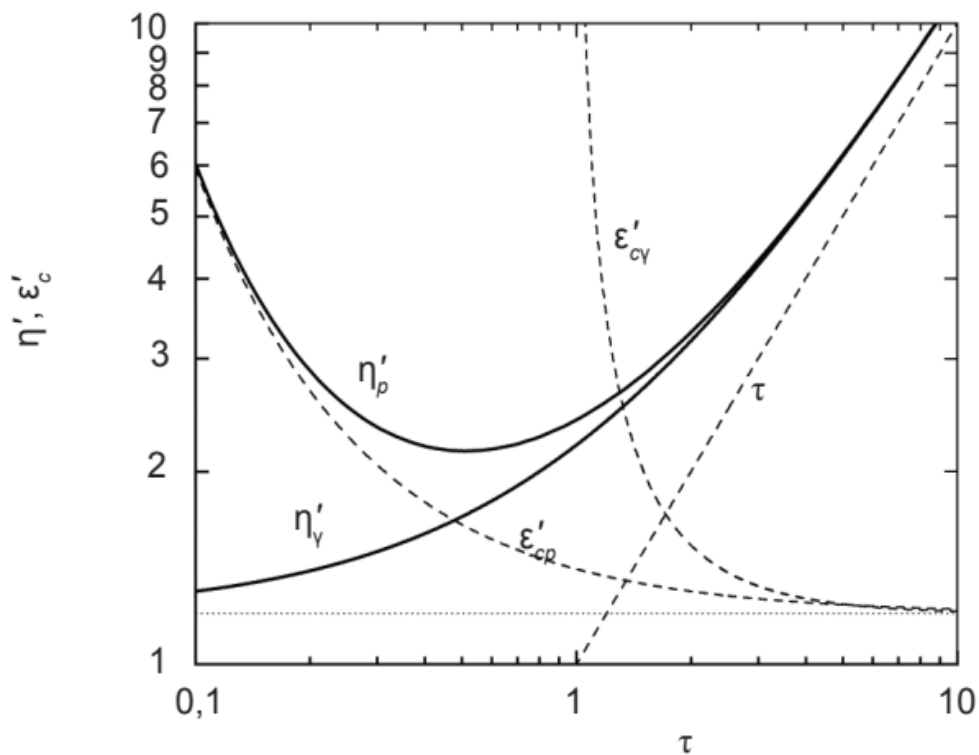

Рис. 10. Нормовані неупружні втрати енергії ε_c , а також енергетична ціна іона $\eta = \varepsilon_k + \varepsilon_c$ при іонізації γ - та p -електронами в залежності від нормованої електронної температури τ .

Також в моделі враховується, що:

- а) неупружні втрати енергії p -електронів, ε'_{cr} , які апроксимуються емпіричною формулою: $\varepsilon'_{cr} = 1,2 \cdot \exp(0,16/\tau)$;
- б) неупружні втрати енергії при іонізації γ -електронами ε'_{cy} , розраховані для моноенергетичного спектра при енергії $\varepsilon \gg I$: $\varepsilon'_{cy} = 1,2$;

в) затрати енергії для виходу іон-електронної пари на границю плазми відповідно до просторово усередненої моделі: $\varepsilon'_k = \tau$.

Отже, загальна енергетична ціна іона при іонізації р- та г-електронами визначається такими виразами:

$$\eta'_\gamma = \varepsilon'_{c\gamma} + \varepsilon'_k, \quad \eta'_p = \varepsilon'_{cp} + \varepsilon'_k.$$

Рівняння балансу частинок.

Рівняння балансу іонів на межі плазми в інтегральній формі має наступний вигляд:

$$\oint_{S_i} e n_i v_i dS = e n_a \oint_V (K_i n_p + K_0 n_\gamma) dV, \quad (1)$$

де n_a – густина атомів нейтрального газу. При постійних значеннях v_i , T_e , n_p , n_γ , n_i з рівняння (1) отримуємо:

$$n_i \left(T_e / M_i \right)^{1/2} = n_a d_i K_0 \left(e^{-I/T_e} n_p + n_\gamma \right), \quad (2)$$

де $d_i = V/S_i$.

Увівши параметр $\delta = n_i/n_\gamma$, що визначає відносну частку г-електронів у плазмі, та припускаючи $n_i \approx n_p$ (для $\delta \leq 0,1$), перепишемо рівняння (2) у вигляді:

$$n_a d = \frac{\tau^{1/2} e^{1/\tau}}{1 + \delta e^{1/\tau}} \cdot \frac{(I/M_i)^{1/2}}{K_0},$$

або у безрозмірному вигляді:

$$\xi = \frac{\tau^{1/2} e^{1/\tau}}{1 + \delta e^{1/\tau}}, \quad (3)$$

де ξ — параметр подібності, обчислений як $n_a d$, нормований на значення $(n_a d)_0 = (I/M_i)^{1/2}/K_0$. Згідно з [7] для аргона $K_0 = 5 \cdot 10^{-8} \text{ см}^3/\text{с}$, $I = 15,6 \text{ eV}$, отже, значення $(n_a d)_0 = 1,6 \cdot 10^{13} \text{ см}^{-2}$. Залежності параметра ξ від температури електронів для різних значень d показані на рис. 13.

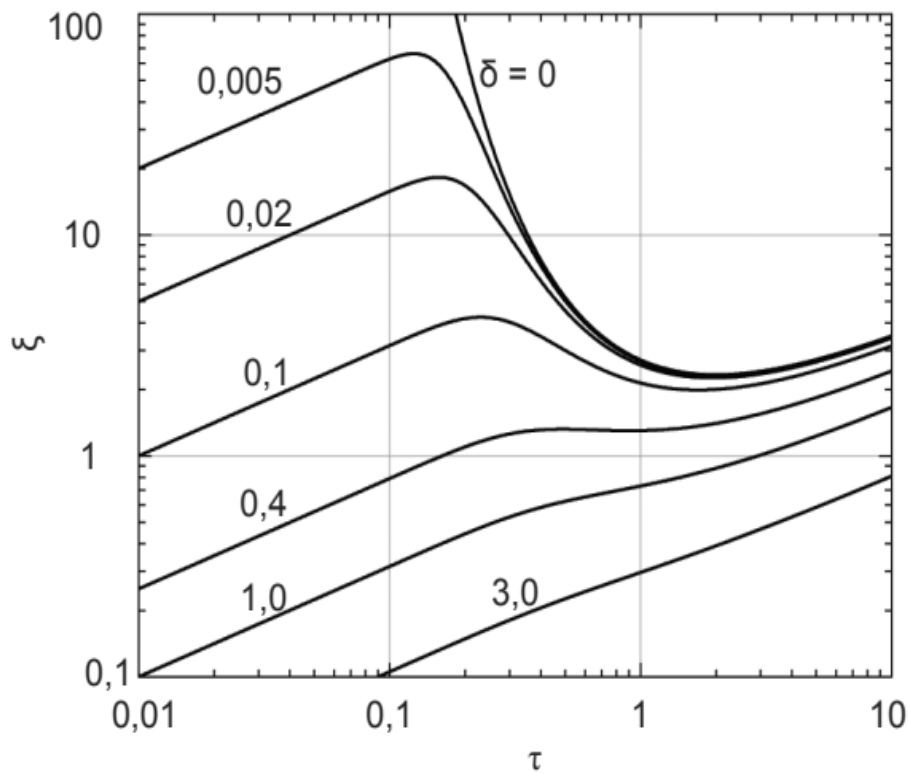

Рис.13. Залежності нормованої електронної температури $\tau = T_e/I$ від параметра подібності $\xi = (n_a d)/(n_a d_i)_0$, при різній концентрації γ -електронів.

З рисунка видно, що врахування в моделі двох груп електронів призвело до появи широкого спектру рішень порівняно з однозначним зв'язком між електронною температурою і тиском, який є характерним для максвеллівської плазми ($d = 0$). Для того, щоб оцінити співвідношення внесків у іонізацію p - і γ -електронів, представимо рівняння (2) у вигляді:

$$j_{\Sigma} = j_p + j_{\gamma}, \quad (4)$$

де j_p , та j_{γ} , - щільності струму іонів на катоді, створені, відповідно, p - і γ -електронами, j_{Σ} - загальна щільність струму іонів, що генерується у іонізаційній пастці. З рівнянь (2) та (4) можна отримати вираз для відносного внеску у іонізацію робочого газу γ - і p -електронів:

$$\frac{j_p}{j_{\Sigma}} = \frac{\xi}{\tau^{1/2} h e^{1/k}}, \frac{j_{\gamma}}{j_{\Sigma}} = 1 - \frac{\xi}{\tau^{1/2} h e^{1/k}}. \quad (5)$$

Графік залежностей j_p/j_{Σ} від τ при різних значеннях параметра ξ показаний на рис. 14. Очевидно, що при низьких температурах p -електронів

суттєва є іонізація лише γ -електронами ($j_p/j_\Sigma \ll 1$), при $j_p/j_\Sigma = 1$ ($\delta = 0$) відбувається лише іонізація p -електронами, а область $j_p/j_\Sigma > 1$ не має фізичного смислу. Ця залежність важлива для вивчення енергобалансу та вольт-амперних характеристик розряду.

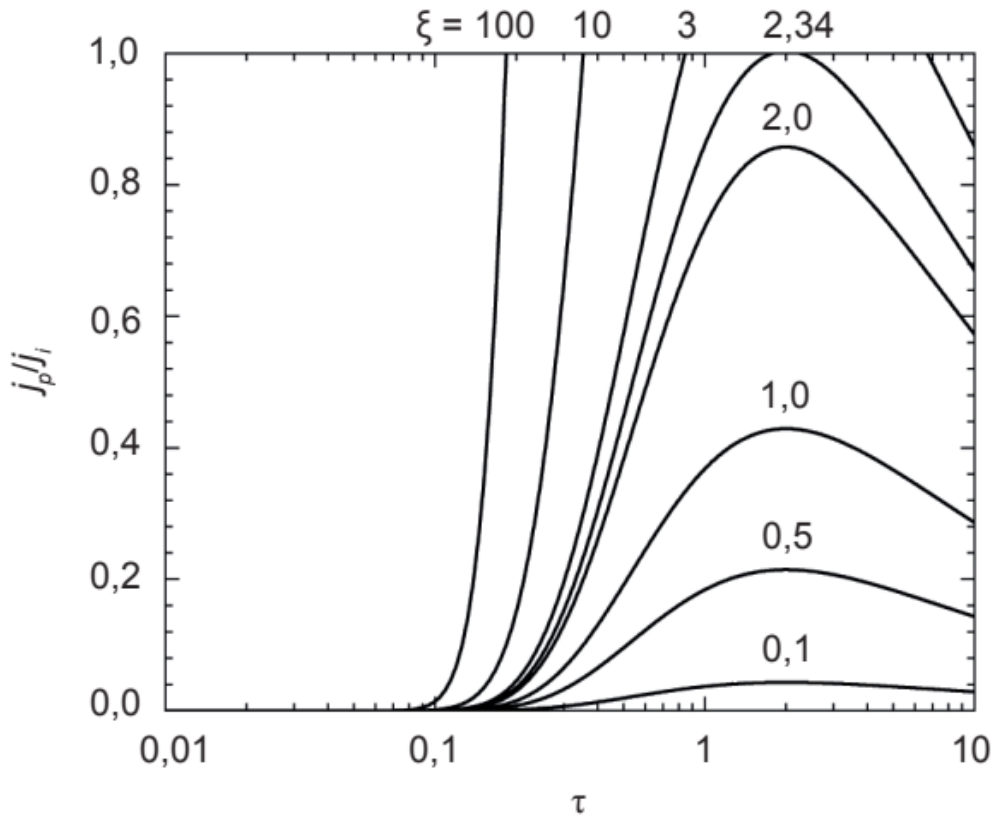

Рис.14. Відносний внесок у іонізацію робочого газу p -електронами j_p / j_i , в залежності від нормованої електронної температури τ при різних значеннях параметра подібності ξ .

Рівняння балансу енергій

Енергобаланс системи з урахуванням одночасної іонізації γ - і p -електронами за моделлю визначається рівнянням:

$$I_p U = I_i U + \gamma_{eff} I_i U = I_i U + \varepsilon_{\gamma} I_{\gamma} + \varepsilon_{ep} I_p + \varepsilon_k I_e + \gamma_{eff} I \varepsilon_{k\gamma}, \quad (7)$$

де U — напруга на розряді, I_p — струм у зовнішньому колі розряду, $I_i = I_e$ — струми іонів і електронів, що виникають у плазмі, I_{γ} — струм іонів, що утворюються при іонізації γ -електронами, I_p — струм іонів, що утворюються при іонізації p -електронами ($I_i = I_{\gamma} + I_p$), $\varepsilon_k I_e$ та $\gamma_{eff} I \varepsilon_{k\gamma}$ — потужності, що виводяться p - та γ -електронами на анод. Це рівняння дозволяє визначити розрядну напругу.

$$U = \eta_{\Sigma} / \gamma_{eff} + \varepsilon_{k\gamma}, \quad (8)$$

де η_{Σ} — загальна енергетична вартість іона з урахуванням одночасної іонізації γ - та p -електронами.

$$\eta_{\Sigma} = \eta_{\gamma} \frac{I_{\gamma}}{I_{\Sigma}} + \eta_p \frac{I_p}{I_{\Sigma}}, \quad (9)$$

Підставивши у (9) значення η_{γ}' , η_p' та вирази (5) з урахуванням того, що густини струмів частинок пропорційні струмам, ми отримаємо безрозмірний вигляд:

$$\eta_{\Sigma}' = 1,2 + \tau + \frac{1,2 (e^{0,16/\tau} - 1) \xi}{\tau^{1/2} e^{1/\tau}}. \quad (10)$$

Функція η_{Σ}' при різних значеннях параметра ξ представлена сімейством графіків на рис. 15.

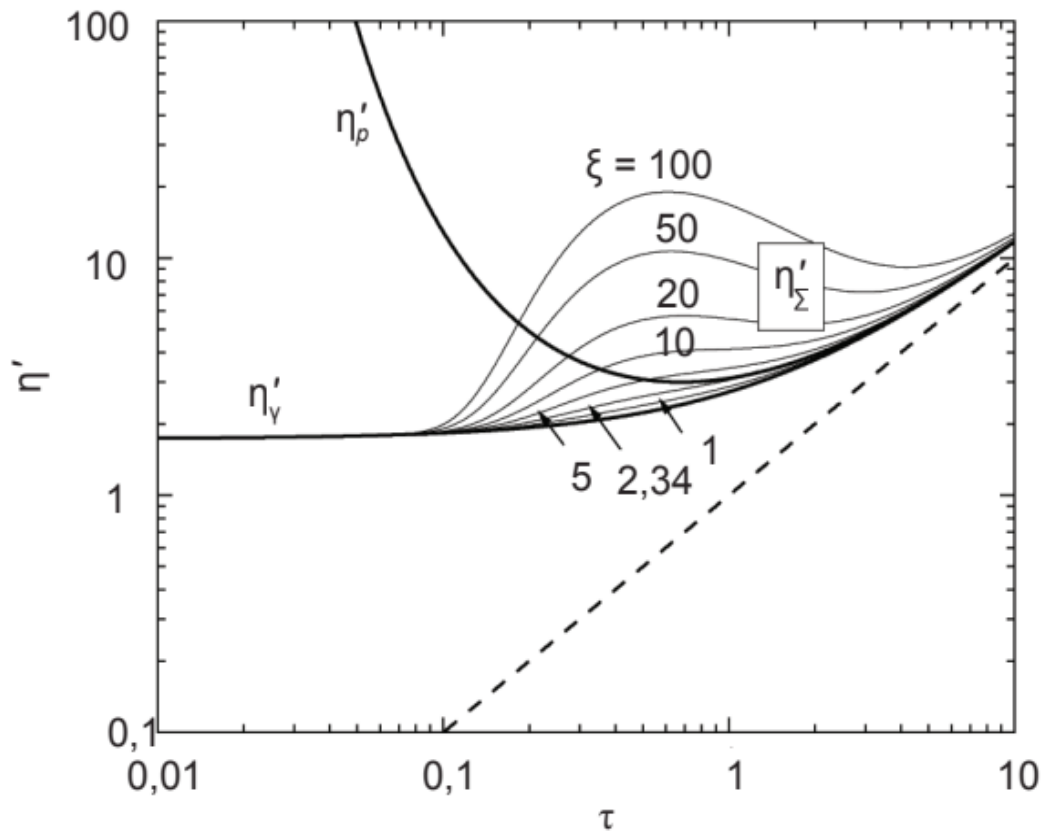

Рис.15. Загальна нормована енергетична ціна іона η'_Σ , з урахуванням одночасної іонізації γ - та p -електронами згідно з моделлю у залежності від нормованої електронної температури τ при різних значеннях параметра подібності ξ .

У відповідності з рівнянням (8) величина η_Σ визначає напругу на розряді $U = \eta_\Sigma / \gamma_{eff}$ з точністю до малого члена $\varepsilon_{k\gamma}$. Однак, в цьому випадку, на відміну від згаданої вище моделі Лібермана, η_Σ залежить від температури p -електронів і параметра подібності ξ . Вплив цих факторів на вольт-амперну характеристику МР обговорюється в наступному розділі.

РОЗДІЛ 4

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ.

ПОРІВНЯННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДАНИХ З ТЕОРІЄЮ

1. Поріг існування магнетронного розряду за тиском робочого газу.

Експериментальні дослідження показали, що параметром подібності для магнетронного розряду за тиском робочого газу p та геометричних розмірів d , які визначають поріг згасання та перехідні режими, є добуток $p d \sim n_a d_i$, аналогічно розряду постійного струму [7]. Однак просторовий масштаб має інший фізичний зміст: d не є відстанню між анодом і катодом, а відповідає характерному розміру області іонізаційної пастки $d = d_i = V/S_i$.

У експериментах для визначення порогу згасання МР було використано два методи. У першому випадку висота арок силових ліній магнітного поля d змінювалася дяхом зміни топології МСЛ внаслідок дії магнітного поля зовнішнього соленоїда. У другому випадку для зміни максимальної висоти арок d використовувався рухомий анод-сітка. Обидва методи дали однакове значення $(pd_i)_{min} \approx 3 \text{ мТорр} \cdot \text{см}$.

Для розуміння фізичних причин існування мінімального тиску існування магнетронного розряду проаналізуємо взаємозв'язок між тиском газу та рівноважною температурою електронів, необхідною для підтримання магнетронного. Рис.13 демонструє, що при $\delta < 0,1$ існує мінімальне значення параметра ζ , нижче якого баланс частинок не може бути виконаний ні при яких температурах. На рис.16 представлена аналогічна залежність температури електронів від тиску, перероблена в розмірні величини для випадку іонізації тільки p -електронами ($\delta = 0$). Цей випадок реалізується при великих розрядних струмах, коли p -електрони, які мають високу щільність, забезпечують основний внесок в іонізацію.

На цьому ж рисункунку вертикальною лінією показано експериментально виявлений поріг існування магнетронного розряду за тиском p_{ign} . Причиною існування $(pd_i)_{min}$ є обмеження швидкості іонізації електронами K_i при зростанні температури електронів. Порівняння експериментальних даних з

розрахунковими підтверджує це твердження. Варто зауважити, що при використанні лінійної апроксимації поперечного перерізу іонізації (крива 1 на рис. 16) поріг гасіння розряду відсутній.

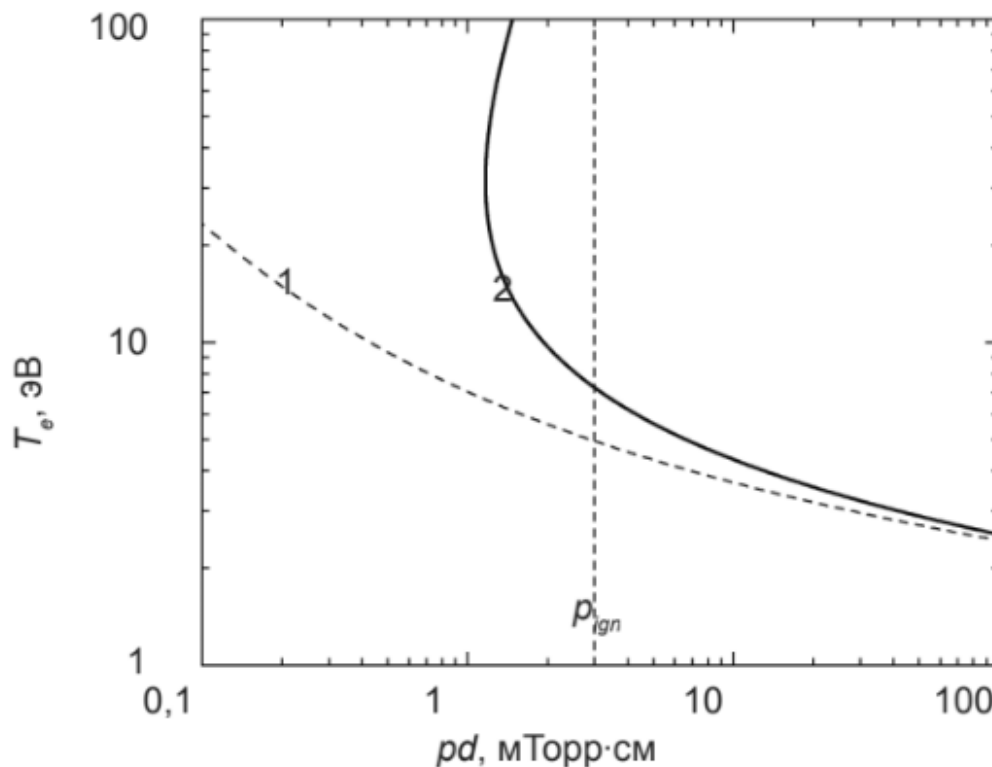

Рис.16. Залежність нормованої рівноважної температури електронів τ від параметра подібності pd .

- 1 - рішення при лінійній апроксимації перерізуіонізації від енергії;
- 2 - рішення в наближенні швидкості іонізації за Арреніусом.

2. Вольт-амперні характеристики МР.

Згідно з рівнянням балансу енергії (7), напруга на розряді $U = \eta_s / \gamma_{eff}$, де η_s — загальна енергетична ціна іона, γ_{eff} , — ефективний коефіцієнт вторинної іон-електронної емісії. У крайових режимах іонізації тільки γ -електронами

$U_0 = \eta_\gamma / \gamma_{eff} = 1,2 I / \gamma_{eff}$, а при іонізації тільки p -електронами $U = \eta_p / \gamma_{eff} = f(\tau)$.

У перехідному режимі збільшення U визначається зміною η_s від η_γ до η_p при зростанні температури електронів T_e , яка визначається зростанням розрядного струму I_p . Для розрахунку вольт-амперної характеристики розряду необхідно знати функціональну залежність $T_e(I_p)$, знаходження якої представляє собою окрему складну задачу. Ця функція є результатом кулонівської взаємодії

γ - і p -електронів, а також нелінійних та колективних ефектів при пучково-пазмовому нагріві плазми γ -електронами, і для її визначення потрібні додаткові експериментальні дослідження.

3. Діаграма стаціонарних та перехідних режимів магнетронного розряду

Згідно з рівнянням балансу частинок (4), параметри $n_a d_i$ та δ визначають швидкість іонів на границі іонізаційної пастки v_i . Врахування додаткової іонізації високоенергетичними γ -електронами призводить до появи нових стаціонарних та перехідних режимів. На рис.13 представлено сімейство графіків, які визначають рівноважні значення нормованої температури τ p -електронів від параметра ζ при різній відносній щільності γ -електронів

$\delta = n_\gamma / n_i$. На основі цих графіків та залежності $j_{ip}/j_{is\_}$ від температури (рис. 14) можна проаналізувати режими розряду в скрещених ЕН полях залежно від тиску. На рисунку 17 представлена $\rho d_i - \tau$ діаграма існування різних режимів.

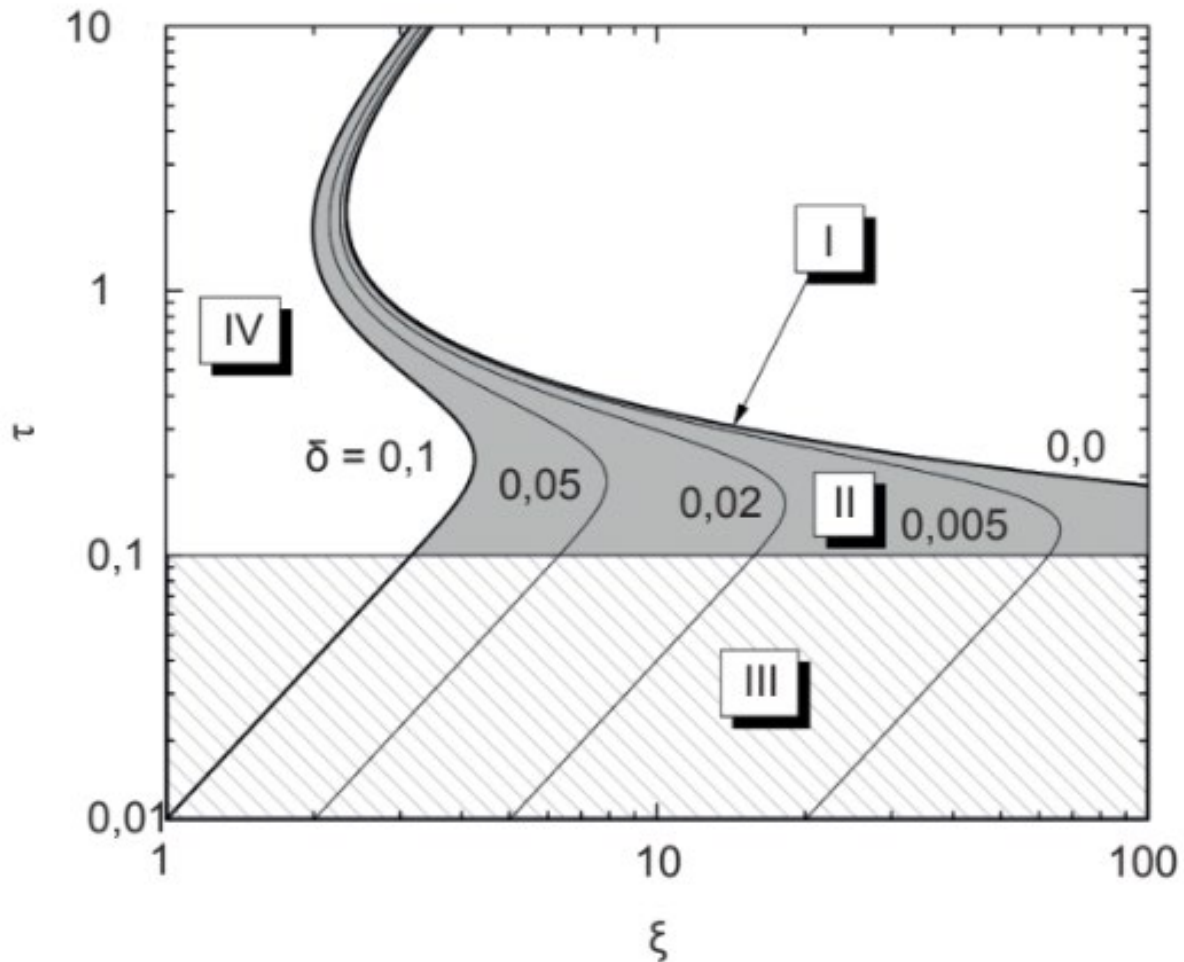

Рис.17. Діаграма стаціонарних режимів магнетронного розряду.

Режим I.

При $\delta=0$, $j_{ip}/j_{is} = 1$ іонізація робочого газу відбувається тільки p -електронами в квазінейтральній плазмі. При цьому енергія γ -електронів повністю спрямована на нагрів p -електронів в результаті кулоновських зіткнень та розвитку пучково-плазмових нестійкостей. Це можливо при відносно високій густині плазми $n_i > 10^9 \text{ см}^{-3}$ і, відповідно, розрядному струму. Цей режим аналогічний стаціонарним станам плазми ВЧ-індукційного розряду.

Режим II.

Значення $0 < \delta < 0.1$; $0.1 < j_{ip}/j_{is} < 1$. Ці умови відповідають плазмі іонізаційної пастки МР, в якій іонізація γ -електронами поєднується із іонізацією p -електронами.

Режим III.

Значення $\tau < 0.1$, $j_{ip} / j_{is} = 0$ відповідають випадку плазми при невеликій температурі p -електронів $T_e / I < 0.1$ і щільності плазми $n_i < 10^8 \text{ см}^{-3}$. Відповідно, іонізація робочого газу відбувається тільки γ -електронами. Цей режим відповідає початковому етапу розвитку МР при малих струмах. У випадку $\tau \rightarrow 0$ ця область обмежена кривою запалення розряду, яка не залежить від тиску і є функцією розрядної напруги і магнітного поля. Якісний розподіл потенціалу відповідає вакуумному. У роботі [18] показано, що початковий етап розряду в магнітному полі при малій потужності (область 2) у плазмовому режимі ($\xi > 2$) і режимі з анодним шаром ($\xi < 2$) ідентичні.

Режим IV.

Значення $\delta > 0.1$, $(j_{ip} / j_{is}) \ll 1$. При цьому якісно змінюється характер рухливості електронів в магнітному полі (класична провідність електронів замінюється Бомовською дифузією), і, відповідно, модель плазми МР виходить за межі застосовності.

Режим з прианодним шаром детально вивчався в роботах [18–20].

ВИСНОВКИ

Таким чином, представлені експериментальні та теоретичні дослідження МР дозволяють зробити наступні висновки:

1. Для МР параметром подібності за тиском робочого газу p і геометричним розміром d є добуток $pd \sim n_a d$ де d - характерний розмір іонізаційної пастки. Значення d відповідає максимальній висоті арок МСЛ, що перетинають катод.

2. Параметр $n_a d$, а також δ , що характеризує відносну густину γ - електронів, визначає рівноважну температуру електронів i , відповідно, межі існування плазмового режиму МР, в тому числі і поріг згасання за тиском газу.

3. Температура електронів та параметр $n_a d$ визначають співвідношення струмів іонів, народжених внаслідок іонізації γ - та p - електронами, і сумарну енергетичну ціну іона η_s .

4. Максимальна та мінімальна величина η_s визначаються граничними випадками:

- при іонізації тільки γ - електронами ($\eta_{Smin} = \eta_\gamma$),
- при іонізації тільки p - електронами ($\eta_{Smax} = \eta_p$).

Співвідношення напруги на розряді до напруги запалювання $U/U_0 = \eta_p/\eta_\gamma$ залежить від параметра $n_a d$ і зменшується при зменшенні тиску робочого газу.

5. Функціональна залежність T_e від густини струму γ - електронів або вкладеної в іонізацію потужності визначає вольт-амперну характеристику МР. Для уточнення цієї залежності потрібно додаткові експериментальні дослідження.

6. При зменшенні параметра $pd < (pd)_{min}$ МР перебудовується у високовольтний режим із прианодним електронним шаром. При цьому змінюються рухливості електронів від аномальної до класичної та ФРЕЕ від рівноважної максвелівської до нерівноважної.

СПИСОК ВИКОРИСТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Musil J., Vlcek J. A perspective of magnetron sputtering in surface engineering // Surface and Coating Technology. - 1999. - Vol. 112. - P. 162–169.
2. Kelly P. J., Arnell R. D. Magnetron sputtering: a review of recent development and application // Vacuum. - 2000. —Vol. 104, 063301.
3. Helmersson U., Lüttemann M., Bohlmark J., Ehiasarian A. P., Gudmundsson J. Review. Ionized physical vapour deposition (IPVD): A review of technology and application // Thin Solid Films. — 2006. — Vol. 513. — P. 1–24.
4. Musil J., Baroch P., Vlček J., Nam K. H., Han J. G. Reactive magnetron sputtering of thin films: present status and trends. Thin solid films, 2005. V. 475 (1-2), p. 208-218.
5. Musil J. Low-pressure magnetron sputtering // Vacuum. — 1998. — Vol. 50, No. 3–4. - P. 363–372.
6. Baranov O., Romanov M., Wolfe rM., Kumar S., Zhong X., Ostrikov K. Low-pressure planar magnetron discharge for surface deposition and nanofabrication // Physics of Plasmas. - 2010. — Vol. 17, 053509.
7. Lieberman M. A., Lichtenberg A. J. Principals of Plasma Discharge and Material Processing, John Wiley and Sons, 1994. — P. 465–469.
8. Gudmundson J. T. and Lieberman M. A. Model and measurements a planar inductive oxygen discharge // Plasma Sources Sci. Technol. — 1998. — Vol. 7.— P. 1–12.
9. Яковін С. Д., Зиков О. В., Дудін С. В., Фаренік В. І., Юнаков М. М. Іонно-плазмова система для реактивного магнетронного нанесення покриттів // Surface Physics and Engineering. — 2014. — Т. 12, No 3. — С. 428–239.
10. Window B., Sawides N. // J. Vac. Sci. Technol., A, Vac. Surf. Films. — 1986. — Vol. 4. - №. 196. - 453 p.
11. Kadles S., Musil J. Optimized magnetic field shape for low pressure magnetron sputtering // J. Vac. Sci. Technol. — A. — 1995. — Vol. 13, No. 2. — P. 389–393.

12. Sang-Hun Seo, Jung-Hwan In and Hong-Young Chang. Measurements of electron energy distribution functions and electron transport in the downstream region of an unbalanced de magnetron discharge // Plasma Sources Sci. Technol. — 2004. — Vol. 13. — P. 409–419.
13. Sheridan T. E., Goechner M. J., Goree J. Electron and ion transport in magnetron plasma // J. Vac. Sci. Technol. —A. — 1990. — Vol. 8, No. 3. — P. 1623–1626.
14. Lieberman M., Ashida S. //Plasma Sources Sci. Technol. — 1996 . — Vol. 5 . - P. 145–158.
15. Davidson R. Physics of nonneutral plasmas/ Imperial College Press. 1972. 728 p.
16. Kolev J., Bogaerts A., Gijbels R. Influence of electron recapture by the cathode upon the discharge characteristics in DC magnetrons // Phys. Rev. - E. - 2005. - Vol. 72, 056402.
17. Thornton I.A. Magnetron sputtering: basic physics and application to cylindrical magnetron // J. Vac. Sci. Technol. - 1978. — Vol. 15, No. 2. — P. 171–177.
18. Zagrebelnyy J. A, Zykov A. V., Glasnev M. V. Break-down of the magnetically insulated diode // Problems of Atomic Science and Technology. Series: Plasma Physics. — 2007. — Vol. 13. -№. 1. — P. 197–199.
19. Jamirzoev A., Yakovin S., Zykov A. Characteristics of discharge in crossed EH fields near breakdown curve in acceleration and plasma regime // Problems of Atomic Science and Technology. Series «Plasma Physics». — 2013.— Vol. 19. — No. 1. — P. 186–188.
20. Jamirzoev A., Yakovin S., Zykov A. Low pressure gas discharge in magnetically insulated diode // Problems of Atomic Science and Technology. Series: Plasma Physics. — 2015. — Vol. 21. — No. 1. — P. 259–262.